

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA: «CİNAYƏT HÜQUQU»

«MALİYYƏ HÜQUQU» fənni üzrə

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 6: «Müəsisələrin maliyyə fondunun hüquqi tənzimi

Tərtib etdi:

«Cinayət hüququ» kafedrasının rəisi,
polis polkovniki, h.ü.f.d.
İmrəli Məmmədli

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.

Protokol № _____ « _____ » _____ 2016-cı il.

BAKI – 2016

Mövzu № 6. Müəssisələrin maliyyə fondunun hüquqi tənzimi

P L A N:

Giriş

1. Müəssisələrin maliyyə fondunun anlayışı və əhəmiyyəti
2. Müəssisələrin maliyyə fondunun mənbələri
3. Müəssisələrin maliyyə ehtiyatlarının bölüşdürülməsi
4. Məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin hüquqi rejimi

Nəticə

Əbədiyyət

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası /Yeni redaksiyada. «Qanun». Bakı,2016
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2016
3. Mirzəyeva A.Q. «Maliyyə hüququ». Dərslik. «Adiloğlu nəşriyyatı». Bakı, 2008.
- 4 «İqtisadi nəzəriyyə». Dərslik. (T.S.Vəliyev və Ş.S.Qafarovun elmi redaktəsi ilə). «Bakı Dövlət Universiteti». Bakı,2002.
5. Əhmədov M.İ. «Dövlət maliyyəsi. Tarixi, iqtisadi, hüquqi və siyasi aspektlər». «Çaşıoğlu»., Bakı, 2000.
6. Saleh Məmmədov «Maliyyə». Dərslik. «Azərnəşr». Bakı, 1997.
7. «Финансовое право». Учебник. Под. ред. Н.И.Химичева. «Юристь». Москва, 2010.
8. «Финансовое право». Учебник. Под. ред. О.Н.Горбуновой. 2-ое изд. «Юристь». Москва, 2012.
9. Карасева М.В. «Финансовое право». Общая часть. Учебник. «Юристь».Москва, 2010

Giriş

Müəssisələr hüquqi şəxslərdir və onların hüquqi vəziyyəti, yaranması və ləğv edilməsi ilk növbədə dövlətimizin mülki qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 43-53-cü maddələrində müəssisələrin hüquqi vəziyyəti barədə ətraflı danışılır. Burada göstərilir ki, müəssisə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq qanuna müvafiq şəkildə yaradılan və ictimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət alınması məqsədi ilə məhsul istehsal edən və satan, işlər görən və xidmətlər göstərən, hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfat subyektidir.

Müəssisələr dövlət müəssisələrinə, fərdi (ailə), şərikli (tam ortaqlı), payçı və şərikli müəssisələrə, məhdud məsuliyyətli müəssisələrlə, səhmdar cəmiyyətlərə bölünür. Mülkiyyət formasından və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, dövlət bütün müəssisələrin mənafeələrinin müdafiəsi üçün təminat verir. Onlar dövlətin qanunvericilik aktları ilə qadağan edilməyən, özlərinin nizamnamələrində nəzərdə tutulan istənilən fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilirlər. Müəssisələr maliyyə öhdəlikləri, xüsusilə də vergi öhdəlikləri daşıyırlar. Buna görə də onlar maliyyə hüquq münasibətlərinin müstəqil subyektlərindən biridir.

Ötən dövrlərdə ölkəmizin iqtisadiyyatı, eləcə də, ayrı-ayrı müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti inkişaf imkanlarından məhrum idi. Belə ki, sosialist iqtisadiyyatı plan əsasında qurulduğu və həyata keçirildiyi üçün müəssisələrin müstəqilliyi, təşəbbüskarlığı məhdudlaşdırılmışdı. İndi isə, ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının hökmran mövqə tutması qeyd edilən nöqsanların aradan qaldırılması, bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəmin yaratmışdır.

Sual 1. Müəssisələrin maliyyə fondunun anlayışı və əhəmiyyəti

Məlumdur ki, hər bir ölkə kimi Azərbaycan Respublikasının da maliyyə sistemi müxtəlif həlqələrdən və tərkib hissələrindən ibarətdir. Belə həlqələrdən mühüm əhəmiyyət kəsb edənlərindən biri də müəssisələrin (təşkilatların) maliyyə fondudur. Müəssisələrin maliyyə fondunun belə mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi ilk növbədə dövlətin sosial-iqtisadi vəziyyətinin əhalinin yaşayış səviyyəsinin müəyyən mənada ondan asılı olması ilə şərtlənir. Ölkəmizin əlverişli coğrafi şəraiti, kifayət qədər maddi və insan ehtiyatları istehsalın kifayət qədər yüksək səviyyədə inkişaf etməsini təmin edir. Lakin, bildiyimiz kimi hər bir istehsalın zəruri şərtlərindən biri də onun maliyyə ehtiyatlarıdır. Maliyyə resursları olmadan istehsalı təşkil etmək, maddi və insan ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək mümkün deyil. Bu baxımdan müəssisələrin maliyyə fondunun əhəmiyyətini nəzərə almamaq olmaz. Hər bir dövlətin özünün maliyyə sisteminin (büdcə fondunun, kredit fondunun və s.) sabitliyi müəssisələrin maliyyə fondunun sabitliyindən çox aslıdır.

Nəhayət, müəssisələrin maliyyə fondunun əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, bilavasitə maddi istehsal prosesində ölkənin maddi gəliri yaranır, onun bölüşdürülməsi prosesində dövlətin, onun ayrı-ayrı ərazilərinin və cəmiyyətin hər bir üzvünün maddi tələbatlarının ödənilməsi həyata keçirilir.

Artıq qeyd edildiyi kimi müəssisələrin maliyyə fondu dövlətin maliyyə sisteminin mühüm prosesidir. Çünki, o, dövlətin büdcəsinin əsas mənbəyini təşkil edir. Hazırda dövlət və bələdiyyələrin büdcəsinin gəlir hissəsinin təxminən 80%-ni müəssisələrdən alınan vergilər və digər ödəmələr təşkil edir. Müəssisələrin maliyyə fondu ölkənin sosial müdafiə fondunun zəruri mənbəyidir. Məhz bu fondun hesabına təqaüdüçülərin, aztəminatlı ailələrin, əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslərin və s. zəruri

yaşayış səviyyəsi qorunub saxlanır. Müəssisələrin, maliyyə fondunun təyinatına gəldikdə isə, hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu fond vasitəsi ilə istehsalın fasiləsiz olaraq davam etməsi yəni təkrar istehsal təmin edilir. Çünki istehsalda fasilə yaranarsa, birincisi, müəssisələrin özünün fəaliyyəti dayanır, ikincisi, işçi qüvvəsinin, maddi ehtiyatların təkrar istehsalı təmin oluna bilməz. Buna görə də hər bir müəssisə maliyyə ehtiyatlarından səmərəli və məqsədyönlü istifadə etməlidir. Bu sahədə dövlət tərəfindən maliyyə sisteminin əsasını təşkil edən müəssisələrin maliyyə fondunun inkişafı və mühafizəsi üçün zəruri tədbirlər görülməli, başqa sözlə, bu sahədə yaranan münasibətləri özünün normativ aktları ilə nizamlamalıdır. Deməli, müəssisələrin maliyyə fondu həm də hüquqi tənzimləmənin obyektidir.

Bilidiyimiz kimi müəssisələr hüquqi şəxslərdir və onların hüquqi vəziyyəti, yaranması və ləğv edilməsi ilk növbədə dövlətimizin mülki qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 43-53-cü maddələrində müəssisələrin hüquqi vəziyyəti barədə ətraflı danışılır. Burada göstərilir ki, müəssisə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq qanuna müvafiq şəkildə yaradılan və ictimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət alınması məqsədi ilə məhsul istehsal edən və satan, işlər görən və xidmətlər göstərən, hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfat subyektidir.

Qanuna əsasən müəssisələr dövlət müəssisələrinə, fərdi (ailə), şərikli (tam ortaqlı), payçı və şərikli müəssisələrə, məhdud məsuliyyətli müəssisələrlə, səhmdar cəmiyyətlərə bölünür. Mülkiyyət formasından və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, dövlət bütün müəssisələrin mənafeələrinin müdafiəsi üçün təminat verir. Onlar dövlətin qanunvericilik aktları ilə qadağan edilməyən, özlərinin nizamnamələrində nəzərdə tutulan istənilən fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər. Müəssisələr maliyyə öhdəlikləri, xüsusilə də vergi öhdəlikləri daşıyırlar. Buna görə də onlar maliyyə hüquq münasibətlərinin müstəqil subyektlərindən biridir.

Ötən dövrlərdə ölkəmizin iqtisadiyyatı, eləcə də, ayrı-ayrı müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti inkişaf imkanlarından məhrum idi. Belə ki, sosialist iqtisadiyyatı plan əsasında qurulduğu və həyata keçirildiyi üçün müəssisələrin müstəqilliyi, təşəbbüskarlığı məhdudlaşdırılmışdı. İndi isə, ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının hökmran mövqə tutması qeyd edilən nöqsanların aradan qaldırılması, bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəmin yaratmışdır.

Hələ klassik iqtisadçılar (məsələn, Adam Smit) dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin yolverilməzliyini irəli sürür və hesab edirdilər ki, bu müdaxilə minimum, hətta sıfıra bərabər olmalıdır. Çünki, iqtisadiyyatın progressivliyi bu amildən çox asılıdır. Qərbin inkişaf etmiş bir sıra ölkələrində hazırda belə hesab edirlər ki, dövlət əgər bir tərəfdən iqtisadiyyata müdaxilə edirsə (normativ aktları ilə bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyirsə) digər tərəfdən, ona kömək etməli, sənaye müəssisələrini maliyyələşdirməlidir. Çünki müasir elmi – texniki tərəqqi dövlət tərəfindən külli miqdarda kapital qoyuluşlarını və dövlət mühafizəsini tələb edir.

Beləliklə, müəssisələrin (təşkilatların) maliyyə fondu dövlət tərəfindən maliyyə-hüquqi tənzimləmənin tərkib hissələrindən biri kimi müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin istehsal və sosial inkişafı üçün pul gəlirlərinin yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi ilə əlaqədar pul münasibətləridir. Hüquq ədəbiyyatında bu məsələyə münasibətdə digər fikirlər də var. Məsələn, T.M.Osipova hesab edir ki, «müəssisələrin maliyyə fondu müstəqil kateqoriya olub, ümumidaxili məhsulun və milli gəlirin yaradılması ilə əlaqədar dövlət tərəfindən müəyyən edilən, geniş təkrar istehsalın tələblərindən irəli gələn pul formasında olan istehsal münasibətləri məcmusudur»¹. Onun fikrincə, dövlət iqtisadi qanunlara, məhsuldar qüvvələrin inkişafının obyektiv tələblərinə müvafiq olan və iqtisadi və sosial inkişafın sürətlənməsinə kömək edən sistem müəyyən

¹ Т.М.Осипова Финансовое право. Общая часть. Учебник, М.Юрист, 1999

etməsidir. Həqiqətən də belədir. Əks təqdirdə iqtisadiyyatın, dövlətin, cəmiyyətin inkişafından danışmaq olmaz.

Müəssisələrin maliyyə fondu maliyyə hüququnun əksər hüquq institutları ilə bağlı olan münasibətləri əmələ gətirir.

Məsələn, büdcə hüququ, kreditləşdirmə, hesablaşmalar, valyuta hüququ və s.

Nəhayət., bir qədər də müəssisələrin maliyyə fondunun hüquqi recimini müəyyən edən normativ baza üzərində dayanaq. Bu baza çox genişdir və bura daxildir:

- Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi;
- Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi;
- Azərbaycan Respublikasının Büdcə qanunvericiliyi;
- «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu;
- Digər normativ–hüquqi aktlar.

Müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti vahid hüquqi bazaya, vahid pul sistemində əsaslanır və maliyyə əməliyyatlarının sənədləşdirilməsinin vahid formasını tələb edir. Bu baxımdan müəssisələrin maliyyə fondu maliyyə hüquqi tənzimləmənin predmetidir.

Sual 2. Müəssisələrin maliyyə fondunun mənbələri

Müəssisələrin (təşkilatların) maliyyə fondunun anlayışı və əhəmiyyəti araşdırıldıqdan sonra bu fondun mənbələri üzərində dayanaq.

Müəssisələrin maliyyə fondu maddi mənada onun pul ehtiyatlarıdır. Başqa sözlə desək müəssisələrin maliyyə fondu onların fəaliyyətlərindən əldə olunmuş gəlirlər, habelə cəlb edilən vəsaitlərdir. Müəssisənin ehtiyatları müəssisənin əmlakı hesab edilir. Müəssisənin əmlakı müəssisənin mülkiyyətində, əməli idarəçiliyində və tam təsərrüfatçılıq səlahiyyətlərində ola bilər. Müəssisənin əmlakı Mülki Məcəlləsinin 122-ci maddəsinə əsasən, onun aktivləri və passivlərindən ibarətdir. Bunlar müəssisənin balansında öz əksini tapır. Müəssisələrin aktivlərinə daxildir:

- əsas vəsaitlər;
- dövriyyə vəsaitləri.

Müəssisələrin pasivlərinə isə aiddir:

- müəssisənin öz kapitalı;
- ehtiyata ayrımlar;
- öhdəliklər.

Əsas vəsaitlərə qeyri-maddi əmlak obyektləri, əşya şəkilində mayalar (torpaq sahələri, binalar, texniki avadanlıq və maşınlar, firmaların və s.) aid edilir. Əsas vəsaitlərin təkrar istehsalı onların təzələnməsi, yəni onların təmiri, yenidən qurulması, modernləşdirilməsi, yaxud da sıradan çıxması yolu ilə həyata keçirilir. Əsas fondların təzələnməsi sürəti onların sıradan çıxması sürətindən yüksəkdirsə, belə halda, istehsalın genişləndirilməsindən söhbət gedir. Əgər əksinə olarsa, onda istehsalın zəifləməsi və ya böhranı baş verir. Əsas vəsaitlərin dəyəri onlara amortizasiya əlavələri etməklə hesablanır. Amortizasiya – avadanlığın istismarı nəticəsində tədricən onun dəyərinin azalmasına deyilir. Yeni avadanlıq istifadə edildikcə, öz dəyərini hissə-hissə onun köməyi ilə istehsal edilmiş məhsulun üzərinə keçirir. Amortizasiya

ayırmaları hesabına müəssisə vəsait toplayaraq tam sıradan çıxmış avadanlıqları yenisi ilə əvəz edir.

Müəssisələrin dövriyyə vəsaitləri bir istehsal prosesində məhsuldar fondların dəyərini yeni əmtəənin üzərinə keçirən vəsaitlərdir. Bu vəsaitlər istehsal prosesinin və məhsulun reallaşdırılmasının fəsiləsizliyini təmin edir. Dövriyyə vəsaitlərinə xammal, yardımçı və iş materialları, yarımçıq məhsullar hazır məhsul və mallar, icra edilmiş avans ödənişləri aiddir. Dövriyyə fondlarının təmin edilməsi müəssisənin öz xüsusi vəsaitləri və borcları vasitəsilə həyata keçirilir.

Müəssisənin əmlakını əmələ gəlmə mənbələri çox müxtəlifdir və bura aiddir:

- 1) müəssisə təsisçilərin pul və maddi payları;
- 2) məhsul satışından, görülən işlərdən, göstərilən xidmətlərdən habelə təsərrüfat fəaliyyətinin digər növlərindən əldə olunan gəlir;
- 3) qiymətli kağızların satışından əldə olunan gəlir;
- 4) bank kreditləri və digər kreditlər;
- 5) kapital qoyuluşu və büdcədən detasiyalar;
- 6) hüquqi və fiziki şəxslərin verdikləri xeyriyyə vəsaitləri;
- 7) qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər mənbələrdən daxil olan vəsaitlər.

Bildiyimiz kimi, müəssisələrin maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasının daxili və xarici mənbələri vardır. Amortizasiya ayırmaları, mənfəət və əmlak satışından əldə olunmuş gəlir daxili mənbələrdir. Bu vəsaitlər çatışmadıqda xarici mənbələrdən-cəlb olunan mənbələrdən istifadə edilir. Burada xarici mənbə qismində bank krediti, başqa müəssisələrdən alınan borclar, büdcədən və digər fondlardan ayrılmış vəsaitlər və s. nəzərdə tutulur.

Hər bir müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti müəyyən maliyyə təminatı yəni ilkin kapital tələb edir. Respublikamızın Mülki qanunvericiliyi nizamnamə fondunu balansın passivinə aid edir.

Müəssisənin nizamnamə kapitalı-müəssisənin nizamnaməyə əsasən fəaliyyətini təmin etmək üçün mülkiyyətçilər tərəfindən müəssisənin əmlakına qoyulmuş ilkin vəsaitdir. Onun məbləği müəssisənin təsis sənədlərində dəqiq müəyyən edilir. Hüquq ədəbiyyatında nizamnamə kapitalı-balans üzrə müəssisənin aktivlərinin (yəni əmlakının) dəyəri ilə passivləri (onun öhdəlikləri) arasında fərq kimi müəyyən edilir. Müəssisənin nizamnamə kapitalı müəssisənin öz xüsusi kapitalı olub, onun əmlakının xalis dəyəridir.

Müəssisənin xüsusi gəlirlərinə, qeyd edilənlərdən başqa, ehtiyat fondu, əlavə kapital, bölüşdürülməmiş mənfəət də aiddir.

Ehtiyat fondu məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə olunmuş mənfəətdən ayırmalar hesabına yaradılır və təsərrüfat fəaliyyəti zamanı baş verən ziyanın ödənilməsi üçün nəzərdə tutulur. Bəzi hallarda icra edilir, kreditorları borc və faizlərinin qaytarılması üçün lazım olur. Belə ehtiyat müəssisənin özünün təşəbbüsü ilə, ya da qanunvericilik bunun olmasını tələb etdikdə yaradıla bilər. Məsələn, Mülki Məcəllənin 122-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, müəssisənin balansında bu göstəricinin olması məcburi sayılır. Müəssisənin əlavə kapitalı-onun əlavə işlərdən əldə etdiyi ehtiyatlardır. Maliyyə hüququ üzrə dərsləklərdə və xüsusi ədəbiyyatlarda belə vəsaitlərin alınması mənbələrinin aşağıdakı istiqamətləri göstərilir:

- 1) digər müəssisələrin fəaliyyətində layiq iştirakdan əldə olunan gəlir:
- 2) əmlakın icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlər:
- 3) səhm, istiqraz və digər qiymətli kağızların satışından əldə olunan gəlir (dividend və faizlər);
- 4) sanksiya və ziyanın ödənilməsi formasında əldə olunan məbləğlər və s.
- 5) müəssisənin əmlakının satışından əldə olunan qərarlar və s.

Mənfəət – müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin mühüm göstəricisidir. Ədəbiyyatlarda mənfəət istehsalın səmərəliliyini yüksəltməkdə

hərəkətverici qüvvə kimi səciyyələndirilir. Mənfəət dedikdə müəssisənin maliyyə göstəricisi, ümumi gəlirdən istehsal xərcləri çıxarıldıqdan sonra qalan hissə, yəni gəlir və xərclər arasında fərq kimi başa düşülməlidir. Deməli, malların (iş və xidmətlərin) satışından əldə olunan gəlir olmazsa, mənfəətdən söhbət gedə bilməz. Beləliklə də, müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının mənbəyi ən əvvəl gəlir təşkil edir. Əgər gəlirdən istehsal və satışla bağlı xərclər çıxarıldıqda, müəyyən vəsait qalarsa, bu mənfəətdir və müəssisənin maliyyə göstəricilərinin yüksək olması haqqında fikir söyləmək olar.

Müəssisənin mənfəti haqqında danışmaq o zaman mümkündür ki, müəssisə bütün xərcləri və eyni zamanda vergi və ödənişləri gəlirdən ödəmiş olsun. Ona görə də mənfəət iki cürdür:

- 1) ümumi mənfəət;
- 2) xalis mənfəət.

Ümumi mənfəət malların və ya əmlakın satışından, işlərin görülməsindən, xidmətlər göstərilməsindən, yaxud da başqa əməliyyatlardan əldə olunan gəlir ilə çəkilən xərclər arasında fərkdir. Lakin, müəssisənin mənfəətindən daha bir xərc–mənfəət vergisi tutulur. Yalnız bundan sonra qalan mənfəət xalis mənfəət adlanır, bu vəsait müəssisənin öz məxsusi gəliridir. Xalis mənfəətin hansı məqsədlər üçün xərclənəcəyi müəssisənin öz daxili işidir. Şübhəsiz ki, müəssisələr vəsait əldə etdikdə, ilk növbədə istehsalın fasiləsizliyini təmin etməyə, işçilərin maddi vəziyyətini nəzərə alaraq, onlara əlavə olaraq mükafatlar, müavinətlər, maddi yardımlar və s. verməyə çalışırlar.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istənilən mülkiyyət formalı müəssisə mənfəət əldə etmək üçün yaradılır.

Mənfəət, dövlətin stabil qaydada pul vəsaitləri əldə etdiyi ehtiyatdır. Ona görə də dövlət müəssisələrin yüksək mənfəətlə işləməsində maraqlıdır. Lakin, mənfəət əldə etməyə və ya onun artırılmasına təsir göstərən bir sıra amillər var. Birincisi, bazar iqtisadiyyatı tələb-təklif

qanunları ilə idarə olunur. Bu qanunlar qiymətlərə böyük təsir göstərir. Belə ki, istehlakçı bazarda daha ucuz malların alıcısıdır. İkincisi, müəssisə qiyməti dəyişmədən, məhsulun maya dəyərini aşağı salmaqla da mənfəət əldə edə bilər. Lakin, bazar rəqabətini də öz növbəsində nəzərə almalıdır. Deməli, mənfəət (zərər) əldə etməyə və ya onun artırılmasına təsir göstərən amillər var və bu amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) maya dəyəri;
- 2) qiymət;
- 3) rəqabət

Aparılmış təhlillər göstərir ki, müasir dövrdə müəssisələrn qaşılışdığı problemlər məhz bu amillərlə şərtlənir.

Sual 3. Müəssisələrin maliyyə ehtiyatlarının bölüşdürülməsi

Maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olmasına baxmayaraq, müəssisələrin maliyyə fondu mərkəzləşdirilməmiş fondur. Lakin, bu fond da digər fondlar kimi (büdcə, kredit, büdcədən kənar fondlar) bölüşdürülür. Müəssisələrin maliyyə fondunun bölüşdürülməsi ilə yaranan münasibətlərin bir qismi maliyyə hüquq münasibətləridir və maliyyə hüquq münasibətləri malların satışından, işlərin yerinə yetirilməsindən, xidmət göstərilməsindən əldə olunan ümumi gəlirin, daha sonra isə xalis gəlirin və nəhayət, ümumi mənfəətin bölüşdürülməsi prosesində yaranır.

Müəssisənin ümumi gəlirinin, xalis gəlirinin, ümumi mənfəətinin bölüşdürülməsi prosesində yaranan münasibətlər müxtəlif dövlət orqanları ilə daha doğrusu gömrük və vergi orqanları, kredit təşkilatları, sığorta təşkilatları və digər təşkilatlarla müəssisələr arasında yaranır. Bu münasibətləri şərti olaraq aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar.

1) maliyyə (iş və xidmətlərin) satışından əldə olunan gəlir, ümumi gəlirdən, xalis gəlirdən, ümumi mənfəətdən və xalis mənfəətdən ibarət olmaqla, ondan əlavə dəyər vergisi və aksizlərə, maddi xərclərə bölünür;

2) qalan gəlir ümumi gəlir hesab olunur. Ümumi gəlir əməyin ödənilməsi xərclərinə, o isə öz növbəsində əmək haqqı fondundan sosial-sığorta ayırmalarına (faizlə) və işçilərin əmək haqqlarından sosial-sığorta ayırmalarına (faizlə) bölünür;

3) qalan gəlir xalis gəlir hesab olunur və xalis gəlirdən icbari dövlət sığortası üzrə sığorta haqqları, torpaq vergisi, əmlak vergisi, yol fondu xərcləri, bank kreditinə görə faizlər ödənilir

4) qalan gəlir ümumi mənfəət hesab olunur, ümumi mənfəətdən mənfəət vergisi tutulur. bundan sonra qalan gəlir xalis mənfəət müəssisəsinin fonduna qalır¹.

¹ Малийя.Дярс вясайти.М.Х.Щясянлинин ред.иля Бакы.2006

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 10-cu maddəsinə əsasən, müəssisə əldə etdiyi gəlirin bölüşdürülməsi ilə dövlət qarşısında, ilk növbədə isə, müxtəlif səviyyəli büdcələr (respublika və yerli büdcələr) qarşısında vergi öhdəliklərini yerinə yetirməlidir. Müəssisənin gəlirinin bölüşdürülməsi nəticəsində büdcədən kənar sosial fondlara ayırmalar həyata keçirilir. Bu barədə 16 noyabr 2001-ci il tarixli «Sosial sığorta haqqında» Qanununda da birbaşa göstəriş vardır.

Bildiyimiz kimi maliyyə hüquq münasibətləri çox genişdir. Bu münasibətlərin bir qrupunu müəssisələrin iştirakı ilə yaranan münasibətlər təşkil edir və belə münasibətlər hesablaşma münasibətləri adlanır. Müəssisələr (istər hüquqi şəxslər, istərsə də hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər) Azərbaycan Respublikası Vergilər Məcəlləsinin 35-ci maddəsinə əsasən, vergi orqanlarında uçota alındıqdan sonra kredit təşkilatında bank hesabları açmalıdırlar və müəssisənin öz öhdəlikləri üzrə digər müəssisələrlə hesablaşmaları, bir qayda olaraq, banklar vasitəsilə nağdsız qaydada aparılır. Müəssisələrlə və vətəndaşlarla nağd pullu hesablaşmalar Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən təsdiq edilmiş hesablaşma və kassa əməliyyatları aparılması qaydalarına müvafiq həyata keçirilir.

Müəssisələrin qiymətli kağızlarla əməliyyatlarının aparılması onların fond bazarı ilə münasibətlərini yaradır.

Azərbaycan Respublikasının 20 iyun 1995-ci il tarixli «Gömrük tarifi haqqında» Qanununa əsasən müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində əldə etdikləri gəlirlərin bölüşdürülməsi prosesində müəssisələrlə gömrük orqanları arasında gömrük öhdəliklərinin, yeni gömrük ödəmələrinin ödənilməsi ilə bağlı münasibətlər yaranır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, müəssisələrin hüquqi vəziyyəti ilə bağlı bəzi məsələlər AR-nin mülki qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Belə ki, Mülki Məcəllənin 126-cı maddəsinə əsasən, müəssisənin maliyyə- təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks təftişi mülkiyyətçinin təşəbbüsü ilə ildə bir dəfədən

az olmayaraq aparılmalıdır. Vergi qanunvericiliyi ilə müəssisənin fəaliyyətinin müəyyən hissələrinin yoxlanılması vergi orqanlarına və digər maliyyə orqanlarına həvalə edilir. Vergi orqanları Vergi Məcəlləsinin 4-cü fəslinin 32-35-ci maddələrinə əsasən, öz səlahiyyətləri həddində yoxlamalar keçirmək hüququna malikdirlər.

Həm müəssisələrin maliyyə ehtiyatlarının yaradılması, həm də onun bölüşdürülməsi münasibətlərinə dövlət, bir qayda olaraq, özünün hüquqi təsirini göstərir. Dövlət müəssisələrin maliyyə ehtiyatlarının təşkili qaydalarını, müəssisələrinin dövlət qeydiyyatı, vergi uçotu, bankla münasibətlərin yaradılması qaydalarını, müəssisənin maliyyə-təsərrüfatı üzərində maliyyə nəzarətinin həyata keçirilmə qaydalarını müəyyən etməklə, münasibətləri tənzim edir. Bir tərəfdən, ona görə ki, müəssisələrin maliyyə fondu respublikanın maliyyə sisteminin həlqələrindən biridir və dövlətin mərkəzləşdirilmiş fondlarının yaradılmasının əsas mənbəyidir. Digər tərəfdən, bəzi hallarda büdcə vəsaitləri bölüşdürülərkən, bir qism müəssisələr də (məsələn, dövlət müəssisələri) büdcədən maliyyələşdirilir. Bu qaydadan istisna yalnız təsərrüfat hesablı müəssisələr üçün müəyyən edilmişdir. Onların maliyyələşdirilməsi öz daxili imkanları hesabına baş verir.

Sual 4. Məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin hüquqi rejimi.

Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti onların mövcudluğunun əsas şərtidir və bu fəaliyyət prosesində məhsul istehsalı və satışı üzrə xərclər olduqca çoxdur. Müəssisənin digər xərclərinə (sosial-mədəni tədbirlərə, elmi-tədqiqat işlərinə, kadr hazırlığına və s.) nisbətən istehsal və satış xərcləri təşkil edir. İstehsal və satış xərclərinə məcmu halda maya dəyəri deyilir. Maya dəyəri məhsulun istehsalı və satışı, işin görülməsi, xidmətlər göstərilməsi üzrə müəssisənin pul formasında çəkdiyi xərclərdir.

Müəssisənin məhsulunun (iş və xidmətləri) maya dəyərinin maliyyə-hüquqi rejiminin müəyyən edilməsi müəssisələrə münasibətdə tətbiq edilən mənfəət vergisi ilə bağlı olaraq zəruridir. Azərbaycan Respublikasında mənfəət vergisi 9 noyabr 1991-ci il tarixli «Müəssisə və təşkilatların mənfəətindən vergi haqqında» Qanuna əsasən. hüquqi şəxs qismində yaradılan müəssisələr bu vergiyə cəlb olunurlar. Müəssisələrin fəaliyyətində «maya dəyəri» göstəricilərinin nə kimi əhəmiyyət daşıması məhz bu qanunun köməyi ilə birbaşa izah edilir.

Azərbaycan Respublikasının Vergilər Məcəlləsinin X fəslinin 107-119-cu maddələrində müəssisələrin istehsal etdikləri məhsulların, gördükləri işlərin, göstərdikləri xidmətlərin maya dəyərinin tərkibi nəzərdə tutulmuşdur. Müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun, gördükləri işlərin və göstərdikləri xidmətlərin maya dəyərini əmələ gətirən xərcləri iqtisadi məzmununa görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- 1.maddi xərclər;
2. əməyin ödənilməsinə sərf olunan xərclər;
- 3.əsas fondların amortizasiyasına sərf olunan xərclər;
- 4) sair xərclər.

Maddi xərclərə aid edilir;

-hazırlanan məhsulun tərkibinə daxil olan xammal və materialların dəyəri;

-qablaşdırma məmulatlarının və taranın dəyəri;

-yarımfabrikatların dəyəri;

-komplektləşdirici məmulatların dəyəri;

-təbii xammalın dəyəri(suya görə ödəmə, taxta oduncağın haqqı və s)

-istehsal ehtiyatları üçün yanacaq ə enerjinin dəyəri və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, maddi xərclərdən tullantıların dəyəri çıxılır Tullantı dedikdə, təyinatı üzrə istifadə edilməyə tam yararsız olan. ilkin keyfiyyətini tam və ya qismən itirən, istehsal prosesində əmələ gələn xammal qalığı, material qalığı başa düşülür.

Əməyin ödənilməsi ilə bağlı aşağıdakılar aiddir:

-faktiki görülən işə görə əmək haqqı;

-artıq (gecə növbəsində, bayram və istirahət günlərində) görülən işə görə əmək haqqına əlavələr;

-növbəti və əlavə məzuniyyətlərin ödənilməsi;

-müəssisənin ştatında olmayan işçinin mülki-hüquqi müqavilələr əsasında yerinə yetirdiyi işə əmək haqqının ödənilməsi və digər xərclər.

Sosial ehtiyaclar üçün ayırmalar, maya dəyərinin tərkib hissəsi kimi, hazırda respublikamızın 16 noyabr 2001-ci il tarixli «Sosial sığorta haqqında» Qanununa əlavə və dəyişikliklər haqqında Qanunda göstərilən yeni hədlərdə sosial sığorta haqqını nəzərdə tutur. Müəssisələrdən alınan bu vəsaitlər ölkə əhalisinin sosial ehtiyacları üçün sosial müavinətlərin ödənilməsi üçün məqsədyönlü şəkildə istifadə olunur.

Əsas fondların amortizasiyası müəssisələrə məxsus binalar, qurğular, ötürücü qurğular, iş–güc maşınları, alətlər, istehsal–təsərrüfat inventarları, işlək mal-qara, əmək vasitələri və s. istismarı nəticəsində tədricən onların dəyərinin azalmasına deyilir. Onlar istifadə edildikcə öz dəyərini hissə-hissə istehsal edilmiş məhsulun üzərinə keçirir.

Amortizasiya ayırmaları hesabına müəssisə vəsait toplayaraq köhnə, istismara yararsız avadanlıqların əvəzinə yenilərini alır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 4 yanvar 2001-ci il tarixli 5 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş amortizasiya olunmayan aktivlərin siyahısında aşağıdakı əsas vəsaitlər müəyyən edilmişdir:

- torpaq sahələri;
- elmi-tədqiqat laboratoriyalarında istifadə olunan avadanlıq, eksponat nümunələr, modellər, maketlər və digər əyani vəsaitlər;
- məhsuldar mal-qara;
- çoxillik bitkilər;
- kitabxana fondu;
- incəsənət əsərləri;
- tam amortizasiya olunmuş əsas vəsaitlər;
- ümumi istifadədə alan avtomobil yolları və s.

Bu siyahıda nəzərdə tutulmayan bütün qalan əsas vəsaitlərin amortizasiya normaları Vergi Məcəlləsinin 114-cü maddəsində təsdiq edilmişdir. Bu norma əsas amortizasiya normalarını aşağıdakı şəkildə müəyyən edir:

- Binalar, tikililər və qurğular –7%-dək;
- Maşınlar, avadanlıqlar və hesablama texnikası –25%-dək
- Nəqliyyat vasitələri- 25%-dək
- İşlək mal-qara-20%-dək
- geoloji - kəşfiyyat işlərinə və təbii ehtiyatların hasilatına hazırlıq işlərinə çəkilən xərclər – 25 %-dək ;
- digər əsas vəsaitlər – 20%-dək.

Nəhayət sair xərclər maya dəyərinin elə bir tərkib hissəsidir ki, buraya daxil olan xərclər çoxlu sayda normativ aktlarla nizama salınır. Bu xərclər içərisində ən əsası vergilərdir. Vergilər respublikamızın Vergi Məcəlləsi ilə tənzim edilir. Müəssisələrin müxtəlif əməliyyatlara görə

ödəməli olduqları rüsumlar və sair ödəmələr gömrük, mülki, bank, sığorta və s. qanunvericilikləri ilə tənzimlənir.

Qeyd edilənləri yekunlaşdıraraq demək olar ki, məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, maya dəyəri, müəssisənin mənfəətlə işləməsini müəyyən edən göstəricidir, İkincisi, maya dəyərinin köməyi ilə müəssisənin istehsal və satış həcmi müəyyən etmək mümkündür. Nəhayət, maya dəyəri məhsulun (iş və xidmətin) qiymətinə də təsir göstərir. Ona görə də müəssisələr az miqdarda tullantılara yol verməklə, məhsulun qiymətini artırmamaq şərti ilə mənfəət əldə etməyə çalışırlar. Lakin, bazar iqtisadiyyatı şəraitində belə nəticələrə müyəssər olmaq müəssisələrə heç də həmişə asan daşa gəlmir.

N ə t i c ə

Beləliklə, bildiyimiz kimi müəssisələr hüquqi şəxslərdir və onların hüquqi vəziyyəti, yaranması və ləğv edilməsi ilk növbədə dövlətimizin mülki qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 43-53-cü maddələrində müəssisələrin hüquqi vəziyyəti barədə ətraflı danışılır. Burada göstərilir ki, müəssisə-mülkiyyət formasından asılı olmayaraq qanuna müvafiq yaradılan və ictimai təlabatın ödənilməsi və mənfəət alınması məqsədi ilə məhsul istehsal edən və satan, işlər görən və xidmətlər göstərən, hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfat subyektidir.

Müəssisələrin (təşkilatların) maliyyə fondu dövlət tərəfindən maliyyə-hüquqi tənzimləmənin tərkib hissələrindən biri kimi müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin istehsal və sosial inkişafı üçün pul gəlirlərinin yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi ilə əlaqədar pul münasibətləridir.

Müəssisələrin maliyyə fondu maliyyə hüququnun əksər hüquq institutları ilə bağlı olan münasibətləri əmələ gətirir.

Məsələn, büdcə hüququ, kreditləşdirmə, hesablaşmalar, valyuta hüququ və s.

Nəhayət., bir qədər də müəssisələrin maliyyə fondunun hüquqi recimini müəyyən edən normativ baza üzərində dayanaq. Bu baza çox genişdir və bura daxildir:

- Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi;
- Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi;
- Azərbaycan Respublikasının Büdcə qanunvericiliyi;
- «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu;

Digər normativ-hüquqi aktlar. Müəssisənin ümumi gəlirinin, xalis gəlirinin, ümumi mənfəətinin bölüşdürülməsi prosesində yaranan münasibətlər dövlətimizin ən müxtəlif orqanları ilə daha doğrusu gömrük

və vergi orqanları, kredit təşkilatları, sığorta təşkilatları və digər təşkilatlarla müəssisələr arasında yaranır. Bu münasibətləri şərti olaraq aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar.

1. Maliyyə (iş və xidmətlərin) satışından əldə olunan gəlir, ümumi gəlirdən, xalis gəlirdən, ümumi mənfəətdən və xalis mənfəətdən ibarət olmaqla, əlavə dəyər vergisi və aksizlərə, maddi xərclərə bölünür;

2. Ümumi gəlir əməyin ödənilməsi xərclərinə, o isə öz növbəsində əmək haqqı fondundan sosial –sığorta ayırmalarına (faizlə) və işçilərin əmək haqqlarından sosial-sığorta ayırmalarına (faizlə) bölünür;

3. Xalis gəlir icbari dövlət sığortası üzrə sığorta haqqlarına, torpaq vergisinə, əmlak vergisinə, əmlak vergisinə, yol fondu xərclərinə, bank kreditinə görə faizlərə bölünür;

4. Nəhayət, ümumi mənfəət vergisinə bölünür. xalis mənfəət isə müəssisənin fondunda qalır.

Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti onların mövcudluğunun əsas şərtidir və bu fəaliyyət prosesində məhsul istehsalı və satışı üzrə xərclər olduqca çoxdur, Müəssisənin digər xərclərinə (sosial-mədəni tədbirlərə, elmi-tədqiqat işlərinə, kadr hazırlığına və s.) nisbətən istehsal və satış xərcləri təşkil edir. istehsal və satış xərclərinə məcmu halda maya dəyəri deyilir. maya dəyəri məhsulun istehsalı və satışı, işin görülməsi, xidmətlər göstərilməsi üzrə müəssisənin pul formasında çəkdiyi xərclərdir.